

«УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ» У ПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ Р. ДМОВСЬКОГО У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914-1918 рр.)

Розглянуто діяльності лідера польських націонал-демократів Р. Дмовського у 1914-1918 рр. Основну увагу приділено ролі Р. Дмовського в процесі формування східних кордонів Польщі. Досліджено позицію лідера ендеків щодо українсько-польського конфлікту в Східній Галичині. Проаналізовано політичні погляди Р. Дмовського та його бачення перспектив вирішення українського питання.

Ключові слова: Р. Дмовський, «українське питання», Східна Галичина, Річ Посполита.

Rassмотрена деятельность лидера польских национал-демократов Р. Дмовского в 1914-1918 гг. Основное внимание уделено роли Р. Дмовского в процессе формирования восточных границ Польши. Исследована позиция лидера эндексов по украинско-польскому конфликту в Восточной Галиции. Проанализированы политические воззрения Р. Дмовского и его видение перспектив решения украинского вопроса.

Ключевые слова: Р. Дмовский, «украинский вопрос», Восточная Галиция, Речь Посполитая.

Considered the leader of the Polish National Democrats in Roman Dmowski of 1914-1918. Special attention is paid to the role of R. Dmowski in the process of Poland's eastern border. Studied leadership endekiv on Ukrainian-Polish conflict in Eastern Galicia. Analyzed the political views of R. Dmowski and his vision for resolving the Ukrainian question.

Keywords: Roman Dmowski, the Ukrainian question, Eastern Galicia, Polish Rzeczpospolita.

Вагомим чинником, що впливав на доволі напружені українсько-польські стосунки початку ХХ ст., був польський інтегральний націоналізм. Упродовж тривалого часу цю найвпливовішу польську політичну течію очолював Роман Дмовський (1864-1939) – провідна і контрверсійна постать польського національно-визвольного руху. В історичну пам'ять поляків Р. Дмовський спромігся увійти як один із засновників відновленої у 1918 р. Польщі та непримиренний політичний опонент Ю. Пілсудського (1867-1935). І сьогодні інтерес до вивчення політичної спадщини лідера польського націоналістичного табору не спадає з огляду на її важливість для розуміння генези українсько-польського протистояння.

Метою даної статті є аналіз політичної діяльності Р. Дмовського у період Першої світової війни. Відповідно до поставленої

мети визнано роль і місце українського чинника у реалізації геополітичної концепції Р. Дмовського щодо формування східних кордонів відродженої Польської держави.

Будучи однією із ключових фігур польського національного визвольного руху кінця ХІХ – початку ХХ століття, принциповий і послідовний українофоб Р. Дмовський у своїх працях: «Myśli nowoczesnego Polaka» (1902), «Niemcy, Rosja i kwestia polska» (1908), «Polityka polska i odbudowanie państwa» (1925), «Kwestia ukraińska» (1930), «Świat powojenny i Polska» (1932) категорично заперечував право української нації мати свою державність. Етнічні українські землі: Східна Галичина, Волинь, частина Поділля, повинні були, на думку Р. Дмовського, належати Польщі, яка начебто мала на це «історичне» право, ще від часів правління польських королів Болеслава Хороброго та Казимира Великого.

Проект створення незалежної України Р. Дмовським категорично відкидався. *«Диктатор польської політичної думки»* [6, с. 101] наголошував, що: *«Велика Україна за своїми джерелами не була б українською і не генерувала б здорових зовнішніх стосунків. Насправді це був би налив на тілі Європи, сусідство з яким буде для нас трагічним. Для молодого народу як наш, що мусить ще усвідомити своє призначення, краще мати сусідом могутню державу, навіть якщо вона буде чужа і ворожа (Росію), ніж міжнародний будинок розпусти (Україну)»* [5, с. 54].

Треба зазначити, що Р. Дмовський у своїй політичній діяльності завжди приділяв велику увагу проблемі формування східних кордонів майбутньої відродженої польської держави, і особливо питанню приналежності Східної Галичини до Польщі. Розуміючи міжнародне значення визнання за Польщею територій «східних кресів» колишньої Речі Посполитої лідер ендеків спромігся розробити власну геополітичну концепцію щодо розвитку польської держави.

Так, на початку ХХ ст. Р. Дмовським була створена геополітична «інкорпораційна» модель відновлення польської державності, реалізація якої мала відбуватися у два етапи. Перший етап передбачав у разі військового конфлікту між Німеччиною, Австро-Угорщиною з одного боку та Росією з іншого, об'єднати усі етнічні польські землі та приєднати до польських етнічних земель території, де польська культура цивілізаційно переважало непольське населення колишньої Речі Посполитої (насамперед, українців, білорусів, литовців) в одне єдине політичне утворення у складі Російської імперії. На наступному етапі планувалося змусити російську владу надати полякам широку політичну та культурну автономію [12, с. 164].

Втім, розвиток подій у роки Першої світової війни змусив Р. Дмовського переглянути свою концепцію у бік радикалізації. Замість запланованої раніше широкої автономії Польщі у складі Росії, передбачалось отримати повний державний суверенітет. Базисними положеннями нової концепції Р. Дмовського стає створення сильної унітарної моноетнічної держави з виходом до моря. Досягнення цієї

мети планувалося за допомогою насильницької політики колонізації непольського населення. Особливо це стосувалося східних територій, де Р. Дмовський пропанував досягти меж, на яких би поляки склали не менше 60 % від загальної чисельності населення, щоб за 20 років довести їх до 75-80 %, забезпечивши таким чином Польщу від національних потрясінь [17, с. 123]. Ідея федеративної Польщі не підтримувалась лідером ендеків взагалі. Р. Дмовський стверджував, у випадку якщо: *«...Ми розіб'ємо Польщу на автономні землі – то незабаром її зліквідуємо»* [22, с. 69], і взагалі *«...коли мова йде про міцну державу, то не можна говорити про федерацію. Федерація – це слабкість, а не сила, тим більше, коли немає з ким створювати федерацію»* [18, с. 91].

Перша світова війни 1914-1918 рр. надала можливість Р. Дмовському втілити на практиці свої політичні мрії та амбіції. Ще за кілька місяців до початку війни, у травні 1914 р. Р. Дмовський пророчо зауважив: *«Ще в цьому році вибухне світова війна. Польща повинна виступити проти Німеччини, бо тільки у випадку її поразки можливе отримання незалежності і об'єднання»* [11, с. 262].

Для досягнення поставленої мети, тобто відновлення польської державності, Р. Дмовським була зроблена величезна за обсягом робота на дипломатичному фронті, щодо пропаганди серед провідних країн Антанти ідеї створення незалежної Польщі.

Так, на початку війни, після проголошення російським урядом 14 серпня 1914 р. відозви до возз'єднання поляків усіх частин колишньої Речі Посполитої *«...воєдино під скіпетром російського царя»*, польські націонал-демократи сприйняли цей політичний демарш з боку Росії як крок до поліпшення польсько-російських взаємин. Незабаром, 25 листопада 1914 р. у Варшаві був створений Польський національний комітет (ПНК) на чолі з лідером польських консерваторів З. Вельпольським і лідером ендеків Р. Дмовським, який мав на меті представляти інтереси усіх поляків [7, с. 432].

Втім, підтримка проросійської політики ПНК була обережною. Цю помірковану позицію Р. Дмовський відверто характеризував

тим, що він *«тобовувався, щоб дискусія про влаштування тієї майбутньої об'єднаної Польщі не посварила нас з росіянам... і не дала б козирів могутнім друзям Німеччини і прихильникам миру в Росії»*. Саме тому лідер ендеків намагався *«уникати цієї дискусії усякою ціною»* [19, с. 120].

Незабаром ПНК розпочав формувати національні польські військові підрозділи у складі російської армії. Їх чисельність передбачалось довести до рівня 200-300 тис. вояків [2, с. 162-163]. Але російський уряд заборонив цю діяльність, вбачаючи в цьому для себе приховану загрозу. Після цього, ендеки обмежили свою діяльність створенням громадянських комітетів, які зайнялися допомогою постраждалим від війни й пропагандою майбутнього об'єднання поляків у складі Російської імперії [7, с. 432].

У 1915 р., після окупації німецько-австрійськими військами території Королівства Польського, зрозумівши, що Росія почала програвати у війні, Р. Дмовський змушений був переорієнтуватися. Відмітивши ослаблення росіян, лідер ендеків більшою мірою тепер розраховував на Велику Британію і Францію. У листопаді 1915 р. Р. Дмовський з Петрограду виїхав до Західної Європи, де незабаром встановив контакт із першим польським політичним представництвом на Заході – Центральною польською агенцією у Лозанні. Потім він брав участь в переговорах з політичними діячами Італії і зустрічався з римським папою Бенедиктом XIV. Втім, результати переговорів Р. Дмовського не задовольнили, оскільки офіційний Ватикан бачив майбутнє Польщі тільки у союзі з Австро-Угорщиною [11, с. 263].

У лютому 1916 р. Р. Дмовський підготував меморандум до урядів Росії, Великої Британії і Франції, який став першим документом польських політиків, що співробітничали з Антантою і в якому містився постулат про незалежність Польщі [15, с. 389].

Через рік, в кінці березня 1917 р., перебуваючи на той час у Лондоні, Р. Дмовським був підготовлений меморандум для урядів країн Антанти, в якому мова йшла вже про цілковите відродження польської державності. Цей меморандум лідер ендеків

передав британському міністрові закордонних справ Артуру Балфурові. При цьому ставка робилась на те, що Велика Британія, меншою мірою ніж Франція заінтересована у відновленні могутності Російської держави і тому буде більш прихильна до польської справи. Проаналізувавши останні революційні події у Росії та військову ситуацію в Європі взагалі, Р. Дмовський виклав свою чергову територіальну концепцію, згідно з якою: *«Відродження Польщі в її історичних кордонах 1772 р. бодай сьогодні не можливе і не дало б дуже сильної держави»* [23, с. 153].

Згідно зі змістом меморандуму Р. Дмовського, основа польської держави повинна складатися з простору, де населення розмовляє польською мовою, усвідомлює себе поляками і прив'язане до польської справи. Втім, цей простір не зовсім співпадав з кордонами Польщі, які вона мала напередодні першого розподілу 1772 р. Отже, мова йшла про намагання Р. Дмовського приєднати до Польщі, насамперед, західні польські землі, що були захоплені у XIII-XIV ст. Німеччиною та Австрією. На заході до складу Польщі повинні були увійти польські *«історичні землі Познань і Західна Прусія з Гданськом, потім Верхня Сілезія; південна частин Східної Прусії»* [23, с. 153].

Водночас, стурбованість лідера ендеків викликали східні кордони майбутньої Польщі. *«Великий клопіт, – писав Дмовський 19 липня 1917 р. до Іоахіма Бартошевича, одного з головних представників інтересів ендеків в Україні, – є східні кордони. Щоб бути сильними зовнішнє, треба нам просуватися далеко на схід, але для збереження внутрішньої сили неможна просуватися задалеко, бо втратимо польський характер держави. У цьому відношенні північний схід (Литва, Білорусь) є для нас безпечнішим від південного сходу (Україна). На мою думку добрим для нас було би мати губернії Ковельську, Віленську, Гродненську, більшу частину Мінської і Волинь, нарешті ще два повіти Поділля... Нашим обов'язком є... створення Польщі такою, яка могла би існувати, бути сильною і забезпеченою від зовнішніх інтриг»* [24, с. 237].

Таким чином, на сході Р. Дмовський намагався включити до складу Польщі території з переважно непольським населенням, але близьким до Польщі цивілізаційно. Східний кордон Польщі мав б проходити по лінії другого поділу Речі Посполитої 1793 р. Цей окреслений лідером ендеків східний кордон майбутньої Польщі отримав назву «лінії Дмовського».

У цьому контексті доречним є спостереження, висловлене званим українським істориком В. Кучабським (1895-1971). Даючи оцінку діям польських політиків у роки Першої світової війни, В. Кучабський підкреслював, що територіальна програма Р. Дмовського, викладена ним ще у липні 1917 р., тобто задовго до Брест-Литовського мирного договору між УНР та блоком Центральних державам, мала за мету обґрунтувати польську східну політику перед західними союзниками наступним чином: *«Якщо для Польщі й існує якась загроза на сході, то походить вона не від Росії (заклопотаної на найближчі роки внутрішніми проблемами), а від України. Якщо українцям вдасться створити власну державу, то ... Польща матиме тоді на своєму східному кордоні ворога, який у союзі з Німеччиною становитиме реальну загрозу. Тому в інтересах польської держави – якомога ослабити український рух, а це найкраще можна зробити, анексувавши Східну Галичину, оскільки саме тут український рух досяг найвищого розвитку»* [13, с. 10].

В. Кучабський був переконаний, що концепція Р. Дмовського передбачала за рахунок решти українського народу, що перебувала під російським пануванням, постійно ослаблювати Росію і не давати їй змогу впливати на європейську політику. А за час, поки послаблена Росія буде повертати свої позиції у Центрально-Східній Європі, Польща встигне полонізувати українців у Східній Галичині та Волині і таким чином зліквідувати українську загрозу зсередини. Крім того, запобігши виникненню української держави, *«між Польщею та Росією неминуче виникне міцний зв'язок на зразок того, що виник між Прусією та Росією після поділу Польщі, – зв'язок, зумовлений спільним*

інтересом у пригнобленні та впокоренні українців» [13, с. 10].

Втім, не отримавши підтримки з боку Великої Британії, навесні 1917 р. Р. Дмовський переїжджає з Лондону до Парижу, прагнучи отримати підтримку з боку Франції у питанні відновлення незалежності Польщі. За задумом лідера ендеків, Польща могла би стати геополітичною противагою Німеччині у Центрально-Східному регіоні Європи, зайнявши це місце замість союзника Франції – Росії [23, с. 149].

Важливим кроком у напрямку реалізації польських інтересів серед країн Антанти стало заснування 15 серпня 1917 року за ініціативою Р. Дмовського у Лозанні Польського національного комітету (ПНК) [7, с. 438]. 20 вересня ПНК, як офіційний польський представницький орган визнала Франція, а потім Англія, США, Італія і ряд інших країн. Під керівництвом комітету перейшли досить багаточисельні польські військові формування у Франції. Фактично, восени 1917 р. ПНК став єдиною впливовою політичною організацією, що відстоювала інтереси поляків на міжнародній арені. Це було вкрай важливо з огляду на те, що Перша світова війна підходила до свого завершення. ПНК наступним чином сформулював власну позицію у питанні щодо майбутніх кордонів Польщі: *«Національна територія Польщі значно більше етнографічної...», і польська держава «своїми кордонами зобов'язана тягнутися у різних напрямках значно далі за власні землі...»* [17, с. 123].

Незабаром, дипломатичні контакти між ПНК і французьким міністерством закордонних справ стають більш тісними. Високий рівень підтримки поляків з боку Франції характеризує заява, яку зробив 5 вересня 1918 р. французький прем'єр-міністр Ж. Клемансо: *«...коли наступить день перемоги... Франція не перестане турбуватися, аби відродити Польщу згідно з її національними прагненнями і в її історичних кордонах»* [21, с. 237]. Крім того, Ж. Клемансо не зміг пробачити українцям *«ганебного миру (з німцями) у Брест-Литовську»* [1, с. 21].

Брест-Литовський сепаратний договір, підписаний між більшовицькою Росією та

Центральними державами остаточно звільнили провідні країни Антанти (Францію, Велику Британію та США) від зобов'язань узгоджувати з Росією свої ініціативи щодо «польського питання», адже раніше воно вважалося внутрішньополітичним питанням самої Росії. Вже 5 січня 1918 р. за незалежність Польщі публічно висловився британський прем'єр-міністр Д. Ллойд Джордж. Ще через три дні урядом США були оприлюднені «14 пунктів президента Вільсона», в якому 13 пункт цієї програми чітко гарантував відновлення незалежної Польської держави, яка «повинна бути створена із дорученням до неї територій з безсумнівно польським населенням» [4, с. 150].

В основі «14 пунктів президента Вільсона» лежала ідея побудови держав за національним принципом. Розуміючи, що саме ця ідея знайшла широку підтримку в західноєвропейських політичних колах і в США, і що вона стоїть на заваді планам розбудови майбутньої Польщі за «інкорпоративною» моделлю, Р. Дмовський вирішив налагодити тісніші контакти з адміністрацією президента В. Вільсона. З цією метою, у серпні-листопаді 1918 р. він побував в США з візитом, як голова ПНК. За посередництвом всевітньо відомого польського музиканта та водночас політичного діяча І. Падеревського лідер ендеків провів ряд зустрічей з багатьма впливовими та високопоставленими представниками американської правлячої еліти, зокрема з президентом США В. Вільсоном, держсекретарем США Р. Лансінгом і полковником Е. Хаузом [16, с. 20-21; 9, с. 104]. Дипломатичні бесіди Р. Дмовського з представниками американської влади, як потім з'ясується на Паризькій мирній конференції, не були марними. Так, держсекретар США Р. Лансінг в польсько-українському протистоянні 1918-1919 рр. віддасть перевагу полякам і висловиться за об'єднання Східної Галичини з Польщею [8, с. 105].

Під час цих переговорів Р. Дмовський виклав американській стороні польські вимоги із територіальною програмою включно. У «Меморандумі про території польської держави» до президента США В. Вільсона (8 жовтня 1918 р.), автором якого був Р. Дмовський, лідер ендеків надав наступну оцінку тогочасній

геополітичній ситуації, що склалася на теренах колишніх «східних кресів» Першої Речі Посполитої: *«Польща зараз занадто слабка, щоб успішно управляти усіма територіями східних земель...»* [23, с. 154]. На думку Р. Дмовського, проблема політичного майбутнього цих східних провінцій Польщі була проблемою практично не розв'язаною, адже *«...Утворення незалежних литовської та української держав означало б або анархію або управління чужинців, німців. Повернення цих земель Росії означало б не меншу анархію і стагнацію у розумовій сфері та і в економіці. Відновлення Польщі на всіх цих територіях поклато б на польську державу завдання понад її сили, позбавило б її внутрішньої цілності, необхідної для кожної держави, особливо для Польщі, безпосередньої сусідки Німеччини»* [23, с. 154]. Тільки Литва, на думку Р. Дмовського, і то в унії з Польщею мала право на існування в якості державного утворення.

У своєму меморандумі Р. Дмовський намагався переконати президента США В. Вільсона у тому, що українці як нація перебувають в *«ембріональному стані»* і не спроможні сформувавши *«сучасний прогресивний уряд на чолі з русинами»*, і саме тому *«повинна Східна Галичина залишатись невід'ємною частиною Польської держави»* [14, с. 51-52].

Що ж стосується російсько-польських взаємовідносин стосовно майбутніх східних кордонів Польщі, то протягом 1918 р. Р. Дмовським та його прихильники дотримувались наступного погляду: *«якщо тимчасовий занепад Росії значно полегшить нашу справу, то повне її руйнування і позбавлення (її) доступу до обох морів в цілому не лежать в наших інтересах. Російська держава не скоро поверне назад потужність і на довгий час не загрожуватиме Польщі новою коаліцією. Ми повинні будемо дожити до здобуття незалежності і отримати добрий східний кордон...»* [20, с. 61].

Чергове загострення польсько-українського конфлікту на початку листопада 1918 р. у Східній Галичині, змусило керівництво ПНК терміново відреагувати на ці події. Вже 13 листопада 1918 р. ПНК, очолюваний

Р. Дмовським, в ноті до уряду Великої Британії виклав свою позицію стосовно «українського питання». У черговий раз, польські представники у цій ноті визнавали Східну Галичину польською територією. Українсько-польське військове протистояння в цьому регіоні визначалось, як німецько-український альянс, скерований проти поляків. За логікою Р. Дмовського, УНР після підписання Брест-Литовського сепаративного договору у березні 1918 р. стала союзником Центральних держав і, отже, належала до лав переможених країн у Першій світовій війні.

Таким чином, енергійні дипломатичні зусилля лідера ендеції Р. Дмовського під час Першої світової війни у 1914-1918 рр.

сприяли підтримці польських національних вимог з боку провідних країн Антанти, зокрема у питанні щодо відновлення незалежності Польської держави. Водночас головною загрозою для польських територіальних планів на сході Р. Дмовський вважав не Росію (білу чи червону), а український національний рух. Адаже намагання українців до створення своєї власної держави де факто обмежували польські територіальні стремління і, нарешті, могли призвести до втрати поляками Східної Галичини. У підсумку, всі ці чинники робили неможливим справедливе вирішення українського питання на Паризькій мирній конференції у 1919-1920 роках.

Джерела та література

1. Ададуров В. Політика Франції стосовно українсько-польського конфлікту за Східну Галичину в період з листопада 1918 по березень 1919 р. // Україна в минулому. – Київ-Львів, 1995. – Вип. 7. – С. 18-32.
2. Белякевич И. И. Из истории создания польских национальных формирований в составе русской армии во время первой мировой войны // Первая мировая война. – М. : Наука, 1968. – С. 158-169.
3. Виноградов К. Б. Дэвид Ллойд Джордж. – М. : Мысль, 1970. – 412 с.
4. Гершов З. М. Вудро Вильсон. – М. : Мысль, 1983. – 335 с.
5. Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918-1939 рр.). – Львів : Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2008. – 432 с.
6. Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у ХІХ сторіччі // Український Вільний Університет. Серія: монографії. – Мюнхен, 1969. – 119 с.
7. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
8. Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918-1923 рр. Проблеми взаємовідносин – К., 1998. – 299 с.
9. Лемин И. М. Внешняя политика Великобритании (от Версаля до Локарно 1919-1925) – М. : 1947. – 487 с.
10. Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – Львів, 1998. – 488 с.
11. Лыкошина Л. С. Основатель «пястовской» концепции развития Польши Роман Дмовский // До и после Версаля: политические лидеры и идея национального государства в Центральной и Юго-Восточной Европе / [Н. А. Асташин и др. ; отв. ред. А. Л. Шемякин] ; Рос. акад. наук, Ин-т славяноведения. – Москва : Индрик, 2009. – С. 251-270.
12. Общественное движение на польских землях: основные идейные течения и политические партии в 1864-1914 гг. / под ред. А. М. Орехова. – М. : Наука, 1988. – 382 с.
13. Рябчук М. Понад ресентиментами // Критика – 2011. – № 1-2. – С. 9-12. [Електронний ресурс] / <http://krytyka.com>
14. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / Пер. з пол. Є. Петренка. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. – Том I. – 344 с.
15. Тымовский М., Кеневич Я., Хольцер Е. История Польши / Пер. с польск. – М. : Изд-во «Весь мир», 2004. – 544 с.
16. Уткин А. И. Дипломатия Вудро Вильсона. – М. : Международные отношения, 1989. – 320 с.
17. Хомич С. Н. Территория и государственные границы Беларуси в XX веке: от незавершенной этнической самоидентификации и внешнеполитического произвола к современному status quo / С. Н. Хомич. – Минск : Экономпресс, 2011. – 416 с.
18. Штатський М. Юзеф Пілсудський. Факти і міфи // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 89-103.
19. Dmowski R. Polityka polska i odbudowanie państwa. Z dodaniem memoriału «Zagadnienia środkowo- i wschodnio-europejskie» i innych dokumentów polityki polskiej z lat 1914-1919. Tom 1. Wyd. trzecie. – Hannover, 1947. – 255 s.

20. Juzwenko F. Posja w polskiej myśli politycznej // Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. – Т. 1. – Wrocław, 1975. – S. 27-65.
21. Schramm T. Stosunki polsko-francuskie przed odrodzeniem państwa Polskiego w roku 1918 // Ideologia, poglądy, mity w dziejach Polski i Europy XIX i XX wieku / Pod red. J. Topolskie i in. Ser. Historia. – Poznań, 1991. – S. 233-240.
22. Wapinski R. Endecja wobec problemów polskich ziem zachodnich // Zapiski Historyczni. – Т. 47. z. 4. – Warszawa, 1966. – S. 61-80.
23. Wapinski R. Historia polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku. – Gdańsk, 1997. – 325 s.
24. Wapinski R. Roman Dmowski. – Lublin, 1989. – 392 s.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Зелінський М. В., 2013

Дата надходження статті до редколегії 08.01.2013 р.